

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.8188644>

Accepted: 19.06.2023

Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimine Etki Eden Faktörler

Factors Related to the Image of God in Young Children

Ersan Nurullah YILDIZ

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

hfzersan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1810-8147>

Özet

Çalışmamızda kaynak tarama yöntemiyle Çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişmesine etki eden faktörler bazı kuramların konuya yaklaşımları ve bu alanda yapılmış araştırmalardan yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tanrı tasavvurunun oluşum sürecinde özellikle küçük yaşlardan itibaren anne baba ve çevre, önemli ölçüde etken faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin çocukluğunda ailesi ile girdiği ilişki ilerleyen yaşlarında öz saygı, kimlik oluşumu ve güvenli ilişki kurma gibi kişinin yaşamında ana unsur olan gelişimsel özellikleri kazanmasında önemlidir. Bunun yanında özellikle anne baba ile kurulan güven temelli ilişkiler ilerleyen yaşlarda Tanrı tasavvurunun olumlu veya olumsuz yönde şekillenmesine etki etmektedir. Çocuklukta öğretilen dini bilgilerin Tanrıyı tasavvur etmede katkısı yadsınamaz. Bu noktada özellikle ailenin yanında çevre faktörü de büyük önem arz etmektedir. Tanrı tasavvurunun da zihinsel bir süreç olması sebebiyle bireyin kendine özgü kişilik ve karakter yapısı ve bireysel faktörlerin etkisinin de büyük oranda önemli olduğunu ifade edebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Tanrı Tasavvuru, Dini Gelişim, Çocuk, Birey, Aile, Çevre.

Abstract

This review study aimed to summarize the studies focusing on the approaches for the image of God in children and the factors related to the image of God. Literature review results indicated that children's parents and their environment are the key contributors to the formation of the image of God, especially from a young age. The parent-child interactions in the early years are vital for developmental outcomes, such as self-esteem, identity formation, and establishing secure relationships, which are the main elements in one's life. Additionally, parent-child interactions based on trust and security influence the formation of the image of God (i.e., positive or negative image) for children in later ages. On the other hand, the importance of the religious knowledge provided in childhood for the children's image of God is very well-known. This is the point showing how children's environment affects their image of God together with parental factors. Finally, it can be said that because the image of God is a mental process, it is also influenced by personality and individual characteristics.

Keywords: Image of God, Religious Development, Children, Individual, Parent, Environment.

1. Giriş

Dünya üzerinde yaşayan milyarlarca insanın bir Tanrı inancına sahip olduğunu biliyoruz. Her bireyin Tanrı inancı kendine özgü yaşam tecrübeleriyle farklılaşmaktadır. Bizim bu çalışmadaki amacımız Tanrı'nın varlığı veya Tanrıya inanmanın gerekliliği gibi soruların cevaplarından ziyade bireyde Tanrı tasavvurunun oluşum süreçlerini Din Psikolojisi enstrümanlarıyla anlamaya çalışmak olacaktır. Bireyin doğumundan yaşlılık dönemine kadar geçen süreç içerisinde her dönemin kendine özgü özellikleri vardır. Çocukluk döneminin ise bu süreç içerisinde Tanrı tasavvurunun oluşmasında önemli olduğunu söyleyebiliriz.¹ Özellikle fiziksel, bilişsel ve duygusal gelişimlerin çok hızlı yaşandığı bu evrede çocuklar, etrafında olan bitenlerden fazlaca etkilenebilmektedir.² Araştırma konumuza başlamadan önce Tanrı tasavvuru ve Tanrı kavramlarının ne anlama geldikleri, Tanrı tasavvurunun oluşum sürecini anlamamızda bizlere kolaylık sağlayacaktır.

Sözlükte Tanrı tasavvuru “bir şeyi zihinde canlandırmak, tasarlamak” anlamına gelmektedir. Yavuz'a göre ise tasavvir kelimesi, kişinin duygusal olarak aldığı verileri kendi zihin dünyasında canlandırması şeklinde ifade edilmiştir.³ Tasavvir ile ilgili ‘canlandırmak’ ve ‘tasarlamak’ sözcüklerinin kullanılması bu durumun kişinin zihin dünyasının özneliği ve bireysel yaşam tecrübesinin katkısını akla getirmektedir. Sözlük tanımı üzerinden düşündüğümüzde her insanın zihinsel süreçleri ve bu süreçleri etkileyen içinde büyüdüğü aile, çevre vb. faktörlerin tasavvurun oluşmasında önemli olduğunu söyleyebiliriz.⁴

Tanrı kavramına geçmeden kavramın ne olduğu oldukça önem arz etmektedir. Kavram, “Bir fikir, özellikle de bir kategoriye karşılık gelen ve o kategorinin temel özelliklerinden oluşan soyut, genel bir fikir; şeyleri, anlamlarını ve hangi kategorilere veya gruplara ait olduklarını, ne işe yaradıklarını vb. hatırlamak ve anlamak için kullanılan zihinsel bir temsil” anlamında kullanılmaktadır.⁵ Tanımdan anlaşılacağı üzere Tanrı kavramı denildiğinde aslında Tanrı'nın ne olduğuna dair bilgi vermiş oluruz.

Mehmedoğlu, Tanrı tasavvurunu bireyin duygusal açıdan öznel olarak yaşadığı Tanrı ile ilgili deneyimi olduğunu, Tanrı kavramının ise bunun aksine bilişsel ve teolojik arka planı olduğunu ifade ettiğinin söyleyebiliriz.⁶ Ancak şunu söyleyebiliriz ki her dinin kendi inançlarına özgü Tanrı kavramı ve tasavvuru olduğunu düşündüğümüzde Tanrı ile ilgili ortak bir tanıma ulaşmak pek mümkün görünmemektedir. Bu sebepten Tanrı tasavvuru üzerine yapılan çalışmalarda Tanrı kavramı ve tasavvuru üzerinde kabul edilmiş ortak bir tanım olmadığını söyleyebiliriz.

Tanrı Tasavvurunun oluşmasına etki eden faktörleri Wulf altı madde halinde sıralamıştır. Bu maddeler konuya giriş açısından bize genel bir çerçeve çizmede yardımcı olacaktır. Bunlar ebeveyn, önemli kişi ve gruplar, benlik saygısına yönelik duygular, Tanrı imajı ve ilişkisi, Tanrı hakkında verilen eğitim, Tanrı ile İnsan arasında kurulan ilişki, dini uygulamalar, dua, ibadet vb.

¹ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, (İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları, 2007), 10.

² Ali Baz Bilici, “Çocukta Dini uygunun Teşekkülü”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1, (2012), 3.

³ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2012), 109.

⁴ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 10.

⁵ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000), 436.

⁶ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvir Etmek*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010), 29.

faktörlerdir.⁷ Bu faktörlere geniş açıdan baktığımızda bireyin aile, çevre ve yaşadığı toplumdaki dini öğretilerin Tanrı tasavvurunun oluşmasında başat rol oynadığını söyleyebiliriz.

2. Tanrı Tasavvuru ile İlgili Bazı Yaklaşımlar

2.1. Freud ve Tanrı Tasavvuru

Psikanalizin kurucusu olan Freud, Tanrı tasavvuruyla ilgili görüşlerini kendine özgün düşünce ve yöntemle ortaya koymuştur. Baba figürü ve baba-oğul arasındaki ilişki onun için Tanrı tasavvurunun oluşmasında son derece önemlidir. Özellikle doğduğu andan itibaren birçok zorluk ve sıkıntıyla karşılaşan çocuk, bu durumdan kurtulmak için kendisine yardım edilmesini istemektedir. İlk zamanlarda bu görevi baba üstlenir. Ancak ilerleyen zamanlarda çocuk karşılaştığı problemler karşısında babasının zayıflığı fark ederek bu gücü bir yere atfetme ihtiyacı hisseder. Bunun sonucu olarak baba figürünün yerini Tanrı almaya başlar. Freud bu durumun oedipus kompleksi ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir.⁸

Freud'un dinin kökeniyle ilgili yaptığı araştırmalar neticesinde baba, Tanrı ve totem üçlemesi fikrini ortaya atmıştır. Bu düşünceye göre eski kabilelerde lider en güçlü kişi olarak bilinirdi. Lider olan kişinin oğulları kendisine hayranlık duyardı. Aynı zamanda oğullar, hayranlık duydukları babalarını öldürürlerdi. Bu karmaşık durum onların pişman olmalarına sebep olmuştur. Üzüntülerini göstermek ve pişmanlık duydukları durumu telafi etmek üzere kendi aralarında aile içi evliliklerin yasaklanması gibi kurallar koymuşlardır. Ardından babanın yerine totem olarak bir hayvan figürü koymuşlardır. Zaman geçtikçe bu figür Tanrı prototipinin yerini almaya başlamıştır.⁹

Dini bir yanılsama olarak gören Freud, Tanrıya inanmayı çocuksu bir hal olarak değerlendirmiş ve her bireyin kendisini bu durumdan kurtarması gerektiğini savunmuştur.¹⁰ Freud, özetle söyleyecek olursak Tanrı tasavvurunun oluşumunu merkeze totemizm ve oedipus kompleksini alarak ifade etmeye çalışmıştır.¹¹

2.2. Jung ve Tanrı Tasavvuru

Jung'un Tanrı tasavvurunun oluşum sürecini anlamamızda kolektif bilinç dışı ve arketip kavramları önemlidir. Jung'un kolektif bilinç dışından kastettiği, geçmişten günümüze yaşadığı dönem fark etmeksizin süregelen bir şekilde varlığını devam ettiren ve her insan için neredeyse aynı anlamı ifade eden ortak sembollerdir. Bundan dolayı Jung, insanın bilinç, kişisel bilinç dışı ve kolektif bilinç dışı olmak üzere üç tane katmanı bulunduğunu ifade etmiştir.¹²

Jung'un yetiştiği aile içinde özellikle babası ve amcalarının dine olan ilgileri onu da din hakkında bilgi sahibi yapmıştır. Küçük yaşlardan itibaren birçok dini ritüele katılmış, ancak bunlardan olumsuz etkilenerek Tanrı hakkında sorgulamalara başlamıştır.¹³ Bu konuyla ilgili yaptığı

⁷ David M. Wulf, *Psychology of Religion (Classic and Contemporary)* (New York: John Wiley & Sons, 1997), 368.

⁸ Sigmund Freud, *Uygurlık, Din ve Toplum*, çev. Selçuk Budak, (Ankara: Öteki Yayınları,1997), 215.

⁹ Ali Ayten, *Psikoloji ve Din*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 32.

¹⁰ James Forsyth, *Psikolojik Din Kuramları*, çev. Metin Güven, ed. Mustafa Ulu, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2007), 28.

¹¹ Çiğdem Asar, *Tanrı Tasavvuru ve Değerler*, (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021), 41.

¹² Bahar Muratoğlu Pehlivan, "Kültür, Kolektif Bilinç dışı ve Semboller: Miyazaki ve 'Ruhların Kaçışı' Üzerine Bir İnceleme", *Erciyes İletişim Dergisi* 5/1 (Ocak 2017), 365.

¹³ Carl Gustav Jung, *Anılar, Düşler, Düşünceler*, çev. İris Kantemir, (Can Yayınları, 2009), 58-62.

araştırmalar neticesinde Tanrı tasavvurunun oluşmasını arketipler üzerinde açıklamaya çalışmıştır.¹⁴

Jung, Tanrı'nın içsel bir gerçeklik olduğuna inanmaktadır. Ona göre Tanrı, insanın bilinçdışında bulunan arketipinin bir yansımasıdır.¹⁵ Aynı zamanda Tanrı, onun için herhangi bir simgeden farksızdır. İnsanın Tanrı'nın farkına varması için de simgelerin gerçekliğine inanması gerekmektedir.¹⁶ Bu anlamda Tanrı'nın tüm canlılarda var olan bir 'öz' olduğunu söylemiştir.¹⁷

Davranışçı yaklaşımda Tanrı tasavvurunun oluşması davranışın bireye kazandırılması yoluyla gerçekleşmektedir. Davranışın dışardan gözlemlenip ölçülebilir olması bu kuramı savunanların temel noktasıdır. Bundan dolayı duygu ve düşüncenin denetlenemediğini ileri sürerler. Bir araştırmacının bilimsel olmasını onun nesnelliliğiyle ilgili görürler. Şayet içinde öznellik barındırıyorsa bilimsel araştırma yöntemi olmaktan uzaklaştığını savunmaktadırlar. B.F. Skinner birçok araştırmasını bu yöntemle gerçekleştirmiştir.¹⁸

Davranışçılar, bireyin iç dünyasından çok dışsal olarak yaptığı davranışlara önem göstermişlerdir. Bireyin bir davranışı edinebilmesi yapılacak davranışın ardından gelen bir pekiştirme sayesinde olmaktadır.¹⁹ Dinin dışsal görünümüyle ilgilenmelerinin sebebi ise ruhsal ve manevi boyutunun nesnellikten uzak olması nedeniyledir.

İnsanın çocukluğunda herhangi bir dini davranışın kazanılması anne-baba, akraba ve çevresindeki kişilerin öğrenilmesi istenen davranışın ardından bir pekiştirme sunması yoluyla olur. Özellikle anne-babanın yaptığı dini ritüelleri çocuğun taklit etmesi esnasında onun bir ödülle pekiştirilmesi davranışın oluşmasında oldukça önemlidir.²⁰

Din, metafizik konular üzerinde durması sebebiyle davranışçılar tarafından çok ilgi görmemiştir. Ancak B.F. Skinner, cennetin olumlu cehennemine ise olumsuz pekiştirme görevi gördüğünü ve dini bir davranışın kazanılmasında önemli olduğunu ifade etmiştir. Çünkü davranışçılara göre bireyin herhangi bir davranışı kazanması, davranış esnasında uyarıcılara verdiği tepkilerin derecesiyedir.²¹

Bir davranışın korku yoluyla öğretilmesi ilerleyen zamanlarda olumsuz yönde bir etki yaratabilmektedir. Tanrı'yla korkutulan bir çocukta olumsuz Tanrı tasavvuru ortaya çıkabilmektedir. Ancak sevgi ve merhamet üzerinden yapılan bir anlatım ilerleyen zamanda olumlu Tanrı tasavvurunun oluşmasına katkı sağlamaktadır.²²

¹⁴ Çiğdem Asar, Tanrı Tasavvuru ve Değerler, 43.

¹⁵ James Forsyth, Psikolojik Din Kuramları, çev. Metin Güven, ed. Mustafa Ulu, 116.

¹⁶ Carl Gustav Jung, Analitik Psikoloji, çev. Erol Güngör, (İstanbul: Payel Yayınları, 2006), 79.

¹⁷ Çiğdem Asar, Tanrı Tasavvuru ve Değerler, 43.

¹⁸ Doğan Cüceloğlu, İnsan ve Davranışı, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019), 24-25.

¹⁹ İsmail Sağlam, "Bazı Öğrenme Kuramları ve Din öğretimi", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2009/2), 18/257.

²⁰ Asım Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi", Din Psikolojisi Özel Sayısı, (DEUIFD, 2016) 86.

²¹ Sevede Düzgüner, Dine Psikolojik Yaklaşımda Değişimin Dinamikleri, (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 78-79.

²² Ahmet Albayrak, Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği, (Uludağ: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995), 133.

2.3. Nesne İlişkileri Kuramına Göre Tanrı Tasavvuru

Nesne ilişkileri kuramında ise kişinin dini tutum ve davranışlarının oluşmasında erken yaşlarda ilişki içinde olduğu nesnelere büyük payı vardır.²³ Kuramın temelinde yatan düşünce, bebeklik döneminde itibaren nesne ile girilen ilişkinin bireylerin hayatlarında önemli ölçüde etkili olması üzerinedir.²⁴ Bundan dolayı insan veya herhangi bir nesne ile kurulan iletişim çocuğun Tanrı tasavvurunun oluşmasında önemli faktör olacaktır.²⁵

Winnicott çocuğun gerçekliğe ulaşmadan önce bir geçiş nesnesi olduğunu söylemiştir. Anne çocuğun güven duygusundan sevgiye kadar bütün ihtiyaçlarını giderir. Ancak çocuk büyüdükçe anneden ayrı kalma süresi uzamaya başlar. Bu durum çocukta kaygı oluşmasına neden olur ve etrafında annesinin yerini dolduracak bir nesne bulur. Çocuk yaptığı bu davranışı sadece küçükken değil yetişkinlik zamanında da yapmaktadır. Yaşam sürecinde herhangi bir ihtiyacını karşılayamadığında kaygı durumunu gidermek için onun yerini dolduracak din veya sanat gibi soyut olan şeylere yönelebilmektedir.²⁶

2.4. Bağlanma Kuramına Göre Tanrı Tasavvuru

Bağlanma kuramını geliştiren John Bowlby, çocuğun anne ile olan güvenli bağlanmasının Tanrı ile kuracağı ilişkide oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir. Özellikle bireyde olumlu veya olumsuz Tanrı tasavvurunun oluşması anne ile çocuk arasındaki ilişkinin nasıl gerçekleştiğiyle bağlantılıdır.²⁷ Anne ile olan bağlanmanın sağlıklı olmaması durumunda çocukta kişilik problemlerinin ve psikolojik sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.²⁸ Bundan dolayı çocuklarda Tanrı tasavvurunun ne şekilde oluşacağı anne ile olan ilişkinin durumuna göre farklılaşabilmektedir.

3. Tanrı Tasavvurunun Şekillenmesinde Etkili Olan Faktörler

3.1. Aile Faktörü

Aile, geçmişten günümüze yaşayan toplumların neredeyse tamamında varlığını sürdürmüştür. Çocuklar ilkökula başlamadan önce duygu, düşünce ve davranışlarını ailelerinin yanında şekillendirirler. 0-6 yaşa tekabül eden bu dönem çocuğun bilişsel ve fiziksel gelişimi için büyük önem arz etmektedir.²⁹

²³ Donald Woods Winnicott, *Başlangıç Noktamız Ev*, çev. Nüket Diner, Nur Nirven, (İstanbul, Pinhan Yayıncılık 2014), 152.

²⁴ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 18.

²⁵ Akif Hayta, "Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/20, (Aralık 2010), 41-42.

²⁶ Cihad Kısa, *Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2013), 158-162.

²⁷ Meryem Berrin Bulut, Murat Yıldız, "Tanrıya Bağlanma Biçimlerinin Beş Faktör Kişilik Özelliklerine Göre Yordanması", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 44/1, (Haziran 2018), 82.

²⁸ Kemal Sayar, Olcay Tüzün, "Bağlanma Kuramı ve Psikopatoloji", *Düşünen Adam Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Dergisi* 1/19, (2006), 25. 24-39

²⁹ Emine Büyükkazaz Öztürk, *Okul Öncesi Çocuk Gelişiminde Sanat Eğitiminin Yeri ve Önemi*, (Trabzon: Trabzon Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 21-22.

Aile, “Akrabalık ilişkisiyle birbirlerine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği topluluk” olarak tanımlanmıştır.³⁰ Bu topluluğu oluşturan bireylerin birbirleriyle olan iletişimi onların kimlik ve benlik saygılarının oluşmasını sağlamaktadır. Her bir insan teki kendine özgü özelliklerle dünyaya gelmektedir. Bu da her ailenin kendi iç dinamiklerinin farklı olduğunu bize göstermektedir. Farklı kişilik yapılarının oluşmasına etki eden en önemli faktörlerden biriside budur.³¹

Geçmişten günümüze ailenin çocuk üzerindeki etkisiyle ilgili birçok araştırma yapılmıştır.³² Çünkü aile bireyde güven duygusunun oluştuğu yerdir. Zamanın geçmesiyle aile yapıları da değişmiştir. Geçmişte geniş ailelerde yaşayan insanlar bugün farklı sebeplerle çekirdek aile dediğimiz yapıya dönüşmüştür. Bu durum çocuğun ruhsal ve fiziksel gelişiminde anne-babanın etkisini artırmıştır. Aynı zamanda çocuğun davranış kalıplarının ve kişilik oluşumunun şekillenmesinde de aile önemli rol oynamaktadır.³³

Anne babanın çocuğa karşı davranış şekillerinin ilerleyen yaşlarda çocuğun olumlu veya olumsuz davranışlar geliştirmesinde etkili olduğu görülmüştür. Güvenli bağlanmanın gerçekleştiği bir ailede büyüyen çocuk kendine karşı öz saygısı yüksek olur. Çevresindekilere karşı sağlıklı bir biçimde güven duygusu geliştirir. Ancak güvenli bağlanmanın olmadığı bir aile ortamında büyümeyen bir çocuk, yakınlık kurmakta ve güven temelli ilişkilerde zorluk yaşamaktadır.³⁴

Bu dönemde çocuğun anne babası ile olan iletişimi onun psikolojik dünyasını etkilediği kadar dini duygu ve düşüncenin gelişiminde de bir o kadar etkilidir. Özellikle küçükken öğretilen dini bilgiler ilerleyen zamanlarda bireyin din algısının şekillenmesinde oldukça önemlidir.³⁵ Aynı zamanda Tanrı tasavvurunun oluşmasında da başta aile olmak üzere birçok faktörün etkili olduğunu söyleyebiliriz.³⁶

Çocuk, dili öğrenmede çevreden ne kadar etkileniyorsa dini öğretileri öğrenmesi de o derece doğal kabul edilmektedir. Çocuğun kullandığı din dilinin yetişkinlerle ortak yanı aynı isimleri söylemeleridir. Ancak çocuk zamanla bu isimlerle kendine özgü bir din duygusu geliştirebilmektedir.³⁷ Tanrı tasavvurunun oluşmasında ele aldığımız kuramların çoğu çocuklarda Tanrı tasavvurunun gelişiminde aileyi başat faktör olarak ele almaktadırlar.

3.2. Çevre Faktörü

Çevre “Genel anlamıyla, organizmayı çevreleyen, gelişimini ve yaşamını etkileyen dış koşulların toplamı” olarak ifade edilmiştir.³⁸ İnsanın etkileyen dışsal faktörlerin başında sosyal çevre gelmektedir. Birey; arkadaşları, öğretmenleri ve katıldığı sosyal grupların tamamı ile bir etkileşim

³⁰ Mehmet Akif Aydın, “Aile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1989), 2/196-200.

³¹ Doğan Cüceloğlu, *İçimizdeki Çocuk*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2001), 49-50.

³² Cansu Sünbül, *The reciprocal associations of nuclear family, extended family and the children's social competence in early childhood*, (İstanbul: Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

³³ Halil Apaydın, "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 / 12-13 (Nisan 2001), 320-321.

³⁴ Akif Hayta, *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2017), 84-86.

³⁵ Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, 214-215.

³⁶ Ünver Günay vd. (ed.), *Dindarlığı Sosyo-Psikolojisi (Ergenlere Tanrı Tasavvuru)*, (Adana: Karahan Kitapevi, 2006), 123.

³⁷ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, 34.

³⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000), 436.

içinde hayatını sürdürmektedir. Bunun sonucu olarak belli düzeyde etkilenme olması gayet doğal bir durumdur.³⁹

Yapılan araştırmalarda kişinin içinde büyüdüğü çevrenin dini duygu, düşünce ve Tanrı tasavvurunun oluşması üzerinde önemli ölçüde etkiye sahiptir. Mehmedoğlu bir araştırmasında elde ettiği verilere göre kırsalda yaşayan insanların kentte yaşayanlara göre daha pozitif bir Tanrı tasavvuru geliştirdikleri görülmüştür. Bu sonuç bize çevrenin kişilik, karakter ve kimlik oluşumu üzerine ne kadar etkisi varsa Tanrı tasavvuru üzerinde de azımsanamayacak derecede etkisi olduğunu göstermektedir.⁴⁰

Hökelekli bireyin içinde bulunduğu kültürün öğretileriyle ilintili olarak bir gelişim gösterdiğini söylemiştir. Dini bilgiler her kültürün inancına göre şekillenerek bir sonraki nesle aktarılır. Bu da çocukların dini tutum ve davranışları üzerine sosyo-kültürel çevrenin etkisini bize göstermektedir.⁴¹

Freud ve nesne ilişkileri kuramları bağlamında Tanrı tasavvuru üzerine yapılan çalışmalarda çocuğun ebeveyni ile olan ilişkisi üzerinden bir Tanrı tasavvuru gelişim süreci anlatılır. Çocukta olumlu veya olumsuz Tanrı tasavvurunun oluşmasında kültürel etkenler göz ardı edilerek daha çok anne-baba ile olan etkileşimin bir sonucu olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ancak bazı çalışmalarda bunun tersi sonuçlara da ulaşılmıştır.⁴²

İnsan yetiştiği ortam itibariyle sosyal bir varlıktır. Bu da insanın etkilendiği alanı genişletmektedir. Aile, akraba, öğretmen, akran, sosyal gruplar vb. oluşumların tamamı insanın inanma biçimi üzerinde etki sahibidir. Yapılan araştırmalarda bir çevrede Allah olumsuz yönde ifadelerle anlatılmışsa çocukta Allah'ı kendisine anlatılan şekilde tasavvur edebilmektedir. Bunun tersi olarak olumlu yönde bir anlatımda ise çocuklar Allah'ı daha pozitif şekilde tasavvur etmektedirler.⁴³

3.3. Bireysel Faktörler

Kişilik dediğimizde bireyin mizaç, karakter ve benlik özelliklerin gelişimi önem arz etmektedir. Bu özelliklerin gelişiminde ise kalıtsal özellikler ve çevresel faktörler önemli rol oynamaktadır.⁴⁴Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde bireyin kişilik özellikleri oldukça önemlidir. Bu konuda yapılan bir araştırmada nevroitik kişilik özellikleri gösteren bireylerde Tanrı'yı olumsuz yönde tasavvur etme yönelimi görülmüştür. Dışa dönük kişilerde ise Tanrıyı olumlu özellikleri ile tasavvur etme yönelimleri olumsuz özellikleri ile tasavvur etme yönelimlerine göre daha fazla

³⁹ Ahmet Onay, "Batı'da Sosyal Çevre ve Din, Danimarka'da Müslüman Türk Toplumu", *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (Haziran 2017), 140.

⁴⁰ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 216.

⁴¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2013), 118.

⁴² Louis Hoffman, "Cultural Constructs of the God Image and God Concept: Implications for Culture, Psychology, and Religion" *Society for the Scientific Study of Religion* (California: Vanguard University of Southern, 2004), 9.

⁴³ Mustafa Öcal, "Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2004), 65.

⁴⁴ Melike Oktay, *Üniversite Gençliğinde Tanrı Tasavvurları İle Kişilik Özellikleri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 8-11.

olmuştur. Aynı zamanda kişilerde “sorumluluk ve uyumluluk” düzeyleri Tanrıyı olumlu veya olumsuz yönde tasavvur etme eğilimlerini ortaya çıkarmıştır.⁴⁵

Kişinin Tanrı tasavvurunun oluşmasında kendisine öğretilen dinin Tanrı tanımlaması elbette önemlidir. Bunun yanında Tanrıyı tasavvur etme sürecine kişinin bireysel duygu ve düşüncesinin de dâhil olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁶ Çünkü tasavvur “bir şeyi zihinde canlandırmak, tasarlamak” anlamlarına geldiğini görmekteyiz.⁴⁷ Bu da bize aile ve çevrenin dışında kişinin içinde bulunduğu hissiyatın önemini göstermektedir. Özellikle bireylerin anlamlandırma sürecinde din ile ilgili yaşanan kişisel tecrübelerin etkili olduğunu ifade etmek mümkündür.⁴⁸

4. Çocukluk Dönemi ve Tanrı Tasavvuru

Çocukluk dönemi doğumdan 18 yaşına kadar olan süreci kapsamaktadır.⁴⁹ Ergenlik dönemine kadar bebeklik, erken çocukluk, orta ve geç çocukluk aşamalarının her birinde farklı gelişim özellikleri görülmektedir.⁵⁰ İnsanın gelişim aşamalarında önemli bir yer kaplayan bu dönem fiziksel ve bilişsel yeteneklerin olgunlaşmasında oldukça önemlidir.⁵¹ Özellikle gelişimsel olarak yetişkinliğe kıyasla beyindeki sinir hücrelerinin hızla geliştiği ve etkileşim içine girdiği kişilerin duygu, düşünce ve davranışlarını doğrudan aldığı bir dönemdir.⁵²

Çocuklarda belli bir yaşa kadar soyut düşünme yeteneği gelişmediğinden kavramları anlamada güçlük çekmektedirler. Bu durum yedi yaşlarından itibaren düşüncenin somuttan soyuta doğru gelişmesiyle yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır. Artık kendisine öğretilen soyut kavramları algılama konusunda bir açılım yaşanmaktadır.⁵³ Piage’ye göre de çocuklarda yedi yaşlarından itibaren gözle görülür şekilde kavram zenginliği oluşmaya başlamaktadır. Aynı zamanda herhangi bir olayın arkasında yatan neden sonuç ilişkisini algılamada ilerleme görülmektedir.⁵⁴

Bebeklik döneminde aktarılan dini öğretilerde daha çok duygusal etkileşimin olduğunu söyleyebiliriz. Gözle görülemeyecek nesnelere algılayamayan çocuk, duyguları yoluyla dini gelişimini gösterir.⁵⁵ Erken çocukluk döneminde öğrenme, somut nesnelere üzerinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle çocuklar kendilerine aktarılan bilgileri zihinlerinde somut hale dönüştürerek algırlar. Çocukluk döneminin en önemli özelliklerinden biride çocukların etrafında olan biten olaylardan çok fazla etkilenmeleridir. Özellikle bilgiyi öğrenme sürecinde çevresel

⁴⁵ Oktay, *Üniversite Gençliğinde Tanrı Tasavvurları İle Kişilik Özellikleri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 79-81.

⁴⁶ Asım Yapıcı, “Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış: Çukurova Üniversitesi Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2/7 (2004), 188.

⁴⁷ Mahmut Kaya, “Tasavvur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/126-127.

⁴⁸ Hızır Hacıkeleşoğlu, *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, (2020), 39.

⁴⁹ Hande Güngör – Hülya Gülay Ogelman, “Çocuk Gelişimi Ön Lisans Öğrencilerine Göre “Çocuk” Kavramı”, *Batu Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 13/1 (Haziran 2022), 585.

⁵⁰ John W. Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim*, çev. Galip Yüksel, (Ankara: Nobel Yayınları 2018), 108-348.

⁵¹ Mary J. Gander - Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Ali Dönmez vd., (Ankara: İmge Kitapevi Yayınları 2007), 247.

⁵² Sinan Canan, *Değişen Beynim*, (İstanbul: Nefes Yayınları, 2017), 47-49.

⁵³ Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, 140.

⁵⁴ Jean Piaget, *Çocukta Zihinsel Gelişim*, çev. Hasan Portakal, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1999), 60-67.

⁵⁵ Eyüp Şimşek, “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/1 (Ağustos 2004), 212.

faktörlerin etkisine fazlaca mazur kalmaktadırlar. Bu da kendilerine özgü bilgiyi işleme süreçlerini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilmektedir.⁵⁶

Çocukluk dönemi Tanrı tasavvurunun oluşmasında diğer dönemlere göre başat rol oynamaktadır. Bu dönemde çocuğun sahip olduğu dini duygular yakın çevresinde bulunan aile, akraba ve sosyo-kültürel çevrenin etkisiyle şekillenmektedir. Clark bu düşüncüyü çocukların doğdukları anda herhangi bir dini duygusunun olmadığını ancak daha sonradan özellikle anne-babanın öğrettiği ve model olmasının bir sonucu olarak dini duyguyu geliştirdiğini ifade etmektedir.⁵⁷

Fowler, inanç gelişim teorisini Erikson, Piage ve Kohlberg'in geliştirdikleri temel üzerine kurmuştur. Fowler bu teoride altı aşamadan bahsetmektedir. Çocukluk dönemiyle ilgili olan evre "Sezgisel-Yansıtıcı İnanç" ismiyle anlatılmıştır.⁵⁸ Bu evrede çocuk, düşünsel olarak olguları farklı yönleriyle birbirinden ayırt edemediği için taklit yoluyla kendisine öğretileni benimseme yoluna gider. Bu noktada aile ve çevresinden öğrendiği dini hikâyeleri ve anlatıları hayal dünyasında canlandıran çocuk, etkilenme sürecine girmektedir.⁵⁹

Çocukluk döneminde herhangi bir davranışın kazanılması için en belirleyici faktörlerin başında aile gelmektedir. Çocuk, en çok anne-babası ile vakit geçirdiği ve öğrenme düzeyi yetişkinlere oranla daha hızlı olduğu için gördüğü davranışların doğru veya yanlış olmasını ayırt etmeksizin taklit eder. Bu sebeple anne-babanın yaptığı dini içerikli davranışlar çocuk üzerinde önemli ölçüde etki sahibidir.⁶⁰

Çocuğun toplum içerisinde bir birey olarak gelişim sürecinde anne-baba ile olan iletişimi doğrudan etki etmektedir. Ayrıca ruhsal gelişiminin sağlıklı bir şekilde oluşmasında özellikle anne ile kurulan bağın oldukça önemli olduğunu söyleyebiliriz.⁶¹

SONUÇ

Tanrı tasavvuru, çocukluktan itibaren yaşadığımız dini tecrübe ve diğer faktörlerin etkisiyle zihinsel bir soyutlama süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle çocukluk dönemine sıklıkla vurgu yapılması bu dönemde yaşanan olayların etkisinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Psikolojik kuramların genel itibarıyla Tanrı tasavvurunun gelişim süreci ile ilgili açıklamalarında bizi bireyin geçmişte yaşadığı din ve yaşam tecrübelerine yönlendirdiklerini söyleyebiliriz. Ancak tasavvurun zihinsel bir süreç olması onu statik olmaktan çıkarıp dinamizmini koruyan bir yapıya dönüştürmektedir. Bu da bize çocukluk dönemi sonrası tecrübelerimizin de Tanrı tasavvurunun değişimini mümkün kıldığını söylememize imkân tanımaktadır.

Tanrı tasavvurunun oluşmaya başladığı ilk yer ailedir. Çocuk ile anne baba arasındaki ilişkinin niteliğini tasavvurun ne şekilde gelişeceğine yönelik etkiyi farklılaştırabilmektedir. Bağlanma

⁵⁶ Hilal İlknur Tunçeli-Rengin Zembat, "Erken Çocukluk Döneminde Gelişimin Değerlendirilmesi ve Önemi", *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi* 3/3 (Aralık 2017), 3.

⁵⁷ Walter Houston Clark, "Çocukluk Dönemi Dini", çev. Neda Armaner, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/01, (1981), 181-182.

⁵⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu – Adem Aygün, "James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 122-127.

⁵⁹ Murat Yıldız, *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, 78-79.

⁶⁰ Hayati Hökelekli vd., *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998), 187-188.

⁶¹ Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2016), 186.

kuramında anne ile çocuk arasında güven temelli bir ilişki gerçekleşmişse ilerleyen yaşlarda olumlu Tanrı tasavvuru oluşmasına katkı sağlamaktadır.

İnsan sosyal varlık olması sebebiyle çevresiyle karşılıklı etkileşim içerisinde büyümektedir. Bu etkileşim bireyde kimlik oluşumundan Tanrı tasavvurunun gelişimine kadar geniş yelpazede etki bırakabilmektedir. Dini bilgiler toplumların kendi kültürel yapısına göre şekillenip sonraki nesillere aktırılarak varlığını sürdürmektedir. Çocukluktan itibaren öğretilen bu bilgilerin bireyin dini davranış ve tutumları üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Bu konuda yapılan araştırmalar insanların yaşadığı bölge farklılıklarının bile Tanrı'yı olumlu veya olumsuz tasavvur etmede etkisi olduğunu bize göstermektedir.

Bireyin kişilik özelliklerinin inanılan dindeki Tanrı tasavvurunu etkilemesi din ile kişiliğin ortak etkileşiminin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmalarda bazı kişilik özelliklerinin Tanrı tasavvurunu olumlu veya olumsuz yönde etkilediği görülmüştür. Bu da bize anne-baba ve diğer çevresel faktörlerin kişiye dini öğretim tarzının yanında kişinin mizaç, karakter ve benliğinin dini algılamada ve Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde oldukça etken faktör olduğunu ifade edebiliriz. Bireyin olayları anlamlandırma sürecinde maruz kaldığı etkenlerin de bu noktada önemli olduğunu söyleyebiliriz. Kişinin içinde bulunduğu duygu durumu, algı farklılıkları ve bilişsel değişkenler söz konusu olduğunda bu durum Tanrı tasavvurunun kişiye göre farklılaşmasına yol açabilmektedir.

Her bireyin kendine özgü bir yaşam süreci olduğundan Tanrı tasavvurunun gelişiminde hangi faktörün ne kadar etki ettiğini söylemek güçleşmektedir. Bundan dolayı tasavvurun oluşum serüvenine bütüncül bakışla yaklaşmak daha doğru gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Albayrak, A. (1995), *.Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, Uludağ: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. <http://hdl.handle.net/11452/4844>

Apaydın, H. (2001), Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12, 319-337. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/omuifd/issue/20303/215548>

Asar, Ç. (2021), *Tanrı Tasavvuru ve Değerler*, Ankara: Eski Yeni Yayınları.

Aydın, M. A. (1989), Aile, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aile>

Ayten, A. (2006), *Psikoloji ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Bilici, A. B. (2012), Çocukta Dini uygunun Teşekkülü, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14(1), 189-219. http://isamveri.org/pdfrg/D02042/2012_1/2012_1_BILICIAB.pdf

Budak, S. (2000), *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Bulut, M. B. Yıldız, M. (2018), Tanrıya Bağlanma Biçimlerinin Beş Faktör Kişilik Özelliklerine Göre Yordanması, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44(1), 79-98. <https://dergipark.org.tr/en/pub/erusosbilder/issue/38479/418075>

Canan, S. (2017), *Değişen Beynim*, İstanbul: Nefes Yayınları, 7. Basım.

Clark, W. H. (1981), Çocukluk Dönemi Dini, çev. Neda Armaner, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24(01), 175-185. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/49777/9755.pdf?sequence=1>

Cüceloğlu, D. (2001), *İçimizdeki Çocuk*, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Cüceloğlu, D. (2019), *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Düzgüner, S. (2008), *Dine Psikolojik Yaklaşımda Değişimin Dinamikleri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Forsyth, J. (2007), *Psikolojik Din Kuramları*, çev. Metin Güven, ed. Mustafa Ulu, Kayseri: Kimlik Yayınları.

Freud, S. (1997), *Uygarlık, Din ve Toplum*, çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yayınları.

Gander, M. J., Gardiner, H. W. (2007), *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Ali Dönmez vd., Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.

Güngör, H., Ogelman, H. G. (2022), Çocuk Gelişimi Ön Lisans Öğrencilerine Göre “Çocuk” Kavramı, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 13(1), 581-599. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/baebd/issue/70550/901081>

Hacıkeleşoğlu, H. (2020), *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/57533/yokAcikBilim_10173925.pdf?sequence=-1

Hayta, A. (2017), *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Hayta, A. (2010), Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme, *Değerler Eğitimi Dergisi* 8(20), 39-77. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/29180/312469>

Hoffman, L. (2004), Cultural Constructs of the God Image and God Concept: Implications for Culture, Psychology, and Religion, *Society for the Scientific Study of Religion*, California: Vanguard University of Southern, 1-28.

https://www.researchgate.net/publication/242739798_Cultural_Constructs_of_the_God_Image_and_God_Concept_Implications_for_Culture_Psychology_and_Religion

Hökelekli, H. (1998), *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, Birinci Basım.

Hökelekli, H. (2016), *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2. Basım.

Hökelekli, H. (2013), *.Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 10. Basım.

Jung, C. G. (2009), *Anılar, Düşler, Düşünceler*, çev. İris Kantemir, Can Yayınları.

Jung, C. G. (2006), *Analitik Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İstanbul: Payel Yayınları.

Kaya, M. (2011), *Tasavvur*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvur>

Kısa, C. (2013), *Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Mehmedoğlu, A. U., Aygün, A. (2006), James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6(1), 118-140. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4170/55065>

Mehmedoğlu, A. U. (2010), *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Muratoğlu P. B. (2017), Kültür, Kolektif Bilinçdışı ve Semboller: Miyazaki ve ‘Ruhların Kaçışı’ Üzerine Bir İnceleme, *Erciyes İletişim Dergisi* 5/(1), 362-378. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiletisim/issue/27688/291905>

Oktay, M. (2021), *Üniversite Gençliğinde Tanrı Tasavvurları ile Kişilik Özellikleri İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/96781/T09198.pdf?sequence=1>

Onay, A. (2017), Batı’da Sosyal Çevre ve Din, Danimarka’da Müslüman Türk Toplumu, *Değerler Eğitimi Dergisi* 15(33), 139-176. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ded/issue/37195/430393>

Öcal, M. (2004), Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(2),59-80. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/handle/11452/14505>

Öztürk, Büyükkazaz, E. (2019), Okul Öncesi Çocuk Gelişiminde Sanat Eğitiminin Yeri ve Önemi, Trabzon: Trabzon Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Sünbül, C. (2022), The reciprocal associations of nuclear family, extended family and the children's social competence in early childhood, İstanbul: Koç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Sağlam, İ. (2009), Bazı Öğrenme Kuramları ve Din öğretimi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 251-266. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13481/162839>

Santrock, J. W. (2018), Yaşam Boyu Gelişim, çev. Galip Yüksel, Ankara: Nobel Yayınları 2018.

Sayar, K. - Tüzün, O. (2006), Bağlanma Kuramı ve Psikopatoloji, *Düşünen Adam Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Dergisi* 1(19), 24-39. https://arsiv.dusunenadamdergisi.org/ing/DergiPdf/DUSUNEN_ADAM_DERGISI_a06781127a0c4e75acecca9bff89ce7e.pdf

Şimşek, E. (2004), Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(1), 207-220. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4520/62206>

Piaget, J. (1999), *Çocukta Zihinsel Gelişim*, çev. Hasan Portakal, İstanbul: Cem Yayınevi.

Tunçeli, H. İ., Zembat, R. (2017), Erken Çocukluk Döneminde Gelişimin Değerlendirilmesi ve Önemi, *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi* 3(3), 01-12. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ekvad/issue/31101/337390>

Ünver G. vd. (2006) (ed.), *Dindarlığı Sosyo-Psikolojisi (Ergenlere Tanrı Tasavvuru)*, Adana: Karahan Kitapevi.

Wulf, D. M. (1997), *Psychology of Religion (Classic and Contemporary)* New York: John Wiley & Sons, Inc, Second Edition.

Winnicott, D. W. (2014), *Başlangıç Noktamız Ev*, çev. Nüket Diner, Nur Nirven, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Yavuz, K. (2012), *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Yapıcı, A. (2016), Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi). *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 83-113. <https://doi.org/10.21054/deuifd.282806>

Yapıcı, A. (2004), Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış: Çukurova Üniversitesi Örneği, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2/7, 169-206. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ded/issue/36881/312466>

Yıldız, M. (2007), *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*, İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları.